

Croatica 42/43/44/1995-6.

Izvorni znanstveni članak

Marija s. Agnezija Pantelić
(Staroslavenski zavod, Zagreb)

NEKI STAROKRŠĆANSKI MONOGRAMI I GLAGOLJSKE SIGLE U HRVATSKOJ

UDK 808.62

Monogrami se pojavljuju u antičko-vrijeme zbog štednje prostora, uglavnom na novcima. Oni su zapravo sastav kraćenica jednoga, dvaju ili više slova na različite načine povezanih i isprepletenih u jedan znak koji predstavlja ime, prezime ili funkciju.

Najviše sačuvanih monograma vezano je uz dva Kristova imena: Krist i Isus Krist. Potječu iz prvih stoljeća kršćanstva, kad se u Rimu, političkom i kulturnom centru velikoga rimskog carstva, govorilo latinski i grčki i u toj jezgri prvih Kristovih sljedbenika zbog tajnosti ilegalnoga kršćanstva Kristovi se monogrami, krizmoni, slikaju, klešu i graviraju na zidovima katakomba i sarkofaga grčkim slovima. Najpoznatiji monogram je grčka abrevijacija imena Krist, izvedena kapitalnim grč. slovima

XPICTOC, kojemu su kraćenjem suspenzije ostala prva dva slova X (grč. hi), koji se poistovjećuje s oblikom Andrijina križa, i P (*ro*, latinski *pe*). Os (hasta) posljednjeg slova P presjeca središte slova X i oblikuje monogram, krizmon ✠, tzv. Konstantinov monogram. Ako se mjesto slova P ucrtta vertikalni potez grč. slova I (jota) dobiva se monogram sastavljen od oba Kristova imena: I(HCOYC) X(PICTOC), izvedena od inicijalnih grčkih slova I + X: ✠. Često se na latinski križ dodalo slovo P koje se kao latinska kraćenica čitalo kao Pax, P, i predstavljalo je varijantu Konstantinova Kristova monograma. Također su se grčka slova istih kraćenja čitala i na latinski način kao IHC - Ihs, kapitalom IHS, Jes(us), jer grčko H (eta=e) odgovara latinskom slovu H (ha). Kako se s vremenom gubila veza s grčkim jezikom, ova se abrevijatura počela čitati kao da je to kraćenje kontrakcijom, u kojoj je svako početno slovo predstavljalo jednu riječ, a sva tri slova obilježila su Kristovu funkciju: I(esus) H(ominum) S(alvator): Isus, Spasitelj ljudi, što je do danas očuvani Kristov monogram.¹ Na horizontalnu spojnicu slova H dodali su križić, vjerojatno u 15. st., jer monogram IHS nosi ime sv. Bernardina.²

Znak križa je vrlo prikladan za stvaranje simbola. Sa svoja četiri kraka predstavlja glavne smjerove te pruža osnovne znakove za čovjekovu orijentaciju bilo prostornu, bilo vremensku, bilo životnu, pa je on simbol komunikacije neba i zemlje iz visine u nizinu, iz nizine u visinu. Kršćanska je tradicija obilno obogatila simbolizam križa obuhvaćajući u njemu povijest spasenja, Spasiteljeve muke i smrti. Križ uprisutnjuje i sažimlje raspetog Krista, Spasitelja, Očevu Riječ, i time križ postaje posrednikom između neba i zemlje.

U vrijeme cara Konstantina pojavljuju se dva oblika križa: grčki ✠ sa četiri jednaka kraka koji se lako omeđuju kvadratom, i latinski †, koji sastavlja dulja greda, a presjeca je manja horizontalna. Taj se oblik često uokviruje pačetrovnikom. Najjednostavnija im je grafijska dekoracija udvostručene linije s proširenim završecima krakova †, što se zapaža na medaljonu poprsja cara Konstantina.³

Tradicionalnu Konstantinovu vezu s križem čuva kršćanska predaja u ikonografiji i legendama. Naime, car Konstantin u tjeskobnoj neizvje-

¹ H. Leclercq, *Jésus Christ*. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie VII, col. 2468; R. Ivančević, *Uvod u ikonologiju*. Kristov monogram. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Liber, KS, Institut za povijest umjetnosti. Zagreb, 1979., 54.

² A. Badurina, *Ibidem*, Kristovi monogrami br. 7, str. 416.

³ A. Grabar, *Le premier art chrétien (200-395)*. Éd. Gallimard, Paris 1966., tab. 166.

snosti uoči bitke na Milvijskom mostu god. 312. zapazi na nebu križ s riječima da će u tom znaku pobijediti. On je zaista nadvladao cara Maksencija, a križ postaje prisutan u svim njegovim djelima. Situaciju careva sna s viđenjem sjajna križa na nebu i s prizorom bitke ilustrira minijatura grčkog kodeksa *Homilija sv. Grgura Niškog* iz 9. st., danas u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, Grč. manus. 510, f.440, god. 876.-886., 20,21.⁴ Zapadnu verziju toga događaja sačuvala je *Zlatna legenda* iz 13. st. u vezi našašća sv. Križa u Jeruzalemu, u kojem sudjeluje i Konstantinova majka, sv. Jelena.⁵ Oko 335. god. Konstantin u borbi sa svoja dva carska takmaka ostaje pobjednik i jedini rimski car. Njemu povijest dodjeljuje naslov "Veliki", jer je izveo tri znamenita poteza: Milanski edikt god. 313. izjednačuje kršćansku vjeru s ostalim religijama carstva, zatim prenosi prijestolnicu Carstva iz Rima u Bizant (Konstantinopol) god. 330. Grad je uresio pozlaćenim bazilikama, označio ga križevima i obogatio ga umjetničkim relikvijarima sa svetačkim moćima koje je donio sa svih strana. Svoje pobjede i uspjehe car pripisuje Kristu, pa štitive njegovih vojnika rese Kristovi monogrami, zastave križevi, a vojnici stupajući gradskim forumima pjevaju himnu "Krist pobjednik - Christós Nika".⁶ Konstantin i njegova carska vlada vjerovali su da su izravno izabrani i posvećeni od Boga i nadalje su bili pod zaštitom Križa. Za cara Teodozija Vel. (379-395) kršćanstvo je postalo državna vjera, a zatim je sazrela i osnovna, ali proturječna teološka dogma proglašena na saboru god. 451. da je car zapravo i politički i crkveni poglavar države, jer prihvaća Krista kao "vladara i gospodara".⁷

Kršćanstvo se brzo širilo po čitavom rimskom carstvu zahvaljujući bogatoj mreži cestâ, gradovâ i poznavanju grčkoga i latinskog jezika vojnika i trgovaca. Razglašavali su novu vjeru svim slojevima društva bez razlike, što potvrđuju rijetki spomenici iz prve epohe kršćanstva. Tragovi prvih kršćana sačuvali su se i u Hrvatskoj. To su prvi Kristovi monogrami i Konstantinovi krizmoni na različitim predmetima. Tako postoji ulomak staklene posude iz kraja 2. st. u Bribiru kod Šibenika sa grčkim Kristogramom u obliku grč. križa koji presjeca slovo P, a središte je omeđeno malim krugom . Zatim srebrna žlica za euharistiju, Salona (Solin) iz 2.-4. st.⁸ Tip Konstantinova monograma izdiže se iz zagrebačke brončane svjetiljke uljanice, a drugi je rezbaren na rimskom pečatu iz Salone, oba

⁴ Ph. Sherrard, *Bizant*. Mladost, Zagreb 1972., 18-19; 186.

⁵ J. de Voragine, *La Légende dorée I*. Garnier-Flammarion, Paris 1967., 345-6.

⁶ Ph. Sherrard, *Nav. dj.*, 41.

⁷ Isti, *Nav. dj.*, 56.

⁸ *Pisana riječ u Hrvatskoj*. Katalog izložbe. Zagreb 1986. Kat. 4/29, str. 405.

predmeta iz 4. st.⁹ Latinsku varijantu Konstantinova Kristograma omeđuje krug na šesnaest sarkofaga grobišta "Kapljuč" u Saloni.¹⁰

Antička Salona, glavni grad četvrte provincije rimskoga carstva od 229. god., brzo je postala mediteranska kozmopolitska metropola s miješanim stanovništvom s tri govorna jezika: ilirski, latinski i grčki. Istočni dio grada bio je rezerviran za pridošlice iz rimskih istočnih provincija, koje su zbog čestih provala Arapa, Perzijanaca i Sirijaca potražile sigurnije zaklonište u Saloni. One su zapravo bile gorljivi širitelji kršćanstva. Poznato je da je i sv. Domnio (sv. Dujam), prvi nadbiskup Salone i Dioklecijanov mučenik, bio Sirac.¹¹ Rimsko je carstvo sačuvalo grčku kulturu, širilo se i doseglo najveći obujam od Yorka u Britaniji do Aleksandrije u Egiptu, ali između 4. i ranog 6. stoljeća Italijom i drugim zapadnim dijelovima carstva vođe novih naroda gase zapadno rimsko carstvo god. 476. Langobardi osvajaju i Ravenski egzarhat s njegovim glavnim gradom, sijelom egzarha, bizantskog nasljednika u njemu god. 751.

Bizantska prijestolnica živi dalje još 11 stoljeća (330-1453). Granice joj se u početku šire za cara Justinijana, posljednjega od velikih likova rimskoga carstva, koje se u 6. st. protezalo od Španjolske do Mezopotamije, a umjetnost arhitekture i mozaičkog slikarstva proživljava svoje zlatno doba. God. 713., krajem Heraklijeve vladavine i njegove dinastije, Bizant je sveden na maloazijski poluotok, obalu Balkana, južnu Italiju i Siciliju, a veliko rimsko carstvo postaje malo bizantsko carstvo.

Nadiranje i osvajanje Avara i Slavena ruši i osvaja antičku Salonu oko 614. god. Stanovništvo bježi na otoke i sklanja se između zidina Dioklecijanove palače. Što se dalje zbivalo na tom terenu, ovija duboka šutnja, jer ni jedna ruka nije ostavila pismeni trag, a tradicija kasnije zapisana nije vjerodostojna. Jedini epigrafski dvojezični natpis nakon 250 godina škrto progovara klesanjem imena splitskoga nadbiskupa Ivana na lijepom mramornom sarkofagu, koji se danas čuva u splitskoj krstionici, ali je ostao bez datuma, mjesta podrijetla i atributa "prvi splitski nadbiskup", a uz to postoje još dva sarkofaga s istim imenom. Oko datuma i identifikacije, koji od triju splitskih nadbiskupa počiva u skupocjenu sarkofagu, razvila se obilna literatura. Svi radovi, rasprave i rezultati s imenima ozbiljnih starijih i mlađih historičara, arheologa i povjesničara umjetnosti, koji stavljaju sarkofag u vremenski razmak od 7.-11. stoljeća,

⁹ *Nav. dj.*, Kat. 4/28c, str. 405.

¹⁰ A.G. Matanić, *Salona christiana nel contesto storico e attuale*. Salona christiana vista dall' Urbe. Split-Roma 1995., 23-26, tab. 4.

¹¹ D. Rendić-Miočević, *Od prvih početaka do kraja antičkog razdoblja*. Pisana riječ u Hrvatskoj .... 3.

prošli su retortu kritična pera hrvatske historičarke Nade Klaić, koja apodiktički ostaje vjerna svojoj staroj tvrdnji da u spornom sarkofagu počiva nadbiskup Ivan, reorganizator splitske nadbiskupije iz 11. stoljeća.¹²

Zadržat ćemo se na podrijetlu, sadržaju i paleografskoj analizi grčke kapitale, kraćenja Kristovih imena na poklopcu sarkofaga i majuskulnih slova latinskog natpisa na prednjoj strani mramorna sarkofaga. Naime, u posljednjih desetak godina pojavili su se radovi iz različitih znanstvenih područja s novim podacima, a pristupačniji su i stari latinski tekstovi s paleografskim osobinama kao komparativni materijal za naše natpise.

Prof. E. Hercigonja prvi popularizira i ističe vrijednost obaju natpisa na sarkofagu kao izvanredan primjer dvopismenosti i dvojezičnosti u Hrvatskoj i donosi prema Šišiću siglirani natpis poklopca $\frac{HC}{NH} \frac{KA}{PA}$ u kojem je pogrešno ispisana lat. S, I, itacizama H (grčki eta=e)¹³ često stoji mjesto I (grč. jota) što je prodor vulgarna govora, odnosno novogrčkoga čitanja. Latinski križ na poklopcu izveden je udvostručenim linijama s proširenim završnim dijelovima krakova preko čitave plohe pokrova. Uz središte križa s lijeve strane ispisana je kontrakcijom kapitalnih grč. slova kratica Kristova imena HC, što znači 'Ι(ησοῦ)ς - Jesus, Isus, a s desne strane XC: X(ριστός)ς -Hristós, Krist. Vertikalni krak ispod horizontalnoga dijeli riječ Nika u dva sloga NH - KA, što znači pobjednik, naziv što ga je Kristu dodijelio sâm car Konstantin prema poganskoj mitološkoj tradiciji, u kojoj je krilata božica pobjede, Nike, prisutna s lovor vijencem uz bogove, careve pobjednike ili prvake športskih natjecanja. Sačuvani su takvi poznati likovi krilate božice Nike ili rimske Viktorije na trijumfalnim slavolucima u Solunu, Konstantinov u Rimu, a kod nas u Puli.¹⁴

Već smo spomenuli isticanje križeva po Konstantinopolu, Kristogramme na zastavama i štitovima i odjekivanje vojnih aklamacija po trgovima: "Krist pobjednik", koje se pojavljuju uklesane i na sarkofazima, gdje sažimlju pobjedničko životno i vječno značenje za onoga koji počiva u njima. Ovakav Kristogram javlja se uz latinski oblik križa uokviren pravokutnikom, oblikom samoga pokrova, ili uz grčki oblik koji obično omeđuje kvadrat. Ovaj posljednji je prisutan na različitim spomenicima nekadanje bizantske zone, južne Italije i naše jadranske obale s otocima, pa je grčki Kristogram uvršten među Kristove monograme zapadne Crkve.¹⁵

¹² N. Klaić, *Još o splitskim sarkofazima X. i XI. stoljeća*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (VAHD) 79 (1986), 265-283.

¹³ E. Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Pisana riječ u Hrvatskoj, 42. Zahvaljujem g. Profesoru za pomoć u traženju literature.

¹⁴ A. Grabar, Nav, dj., *Trijumfalni slavoluk cara Galerija*, 4. st., str. 146, sl. 9, str. 13 (Solun); Konstantinov u Rimu sl. 150, str. 146; R. Ivančević, *Uvod u ikonologiju*. Pisana riječ ..., str. 48, trijumfalni slavoluk u Puli.

¹⁵ A. Badurina, *Monogram*. Leksikon ikonografije .... 415-416. Zahvaljujem Autoru na eksplikaciji lokalne prisutnosti monograma.

Uz pravilno uklesane linije križa slova na splitskom sarkofagu ne stoje strogo u dvolinijskom prostoru ni u istom smjeru, naročito desni dio sa slovima $\overline{XC}$ i KA koja teže prema gore. Morfologija grč. slova predstavlja uglavnom tip kapitale kao i kod lat. natpisa pa nastaje pitanje da li ih je klesala ista ruka i u isto vrijeme, jer su se sarkofazi kao i natpisi prema analizama historičara prerađivali i adaptirali.¹⁶ Za komparaciju dolaze u obzir samo četiri grč. slova jednaka oblikom latinskima, ali druge glasovne vrijednosti. To su slova: A, C (grč. sigma, lat. ce); H (grč. eta, lat. ha); N(ni, en). A i N imaju ekvivalentnu vrijednost u grč. azbuci i lat. abecedi. Sadržaj i svrha natpisa jesu sasvim različiti. Monogram "Isus Krist pobjednik" govori o sretnom smirenju pokojnika u Kristu. Lat. natpis: *Hic requiescet fragelis ei(!) inutilis iohannis peccator archiepiscopus* izriče skromnu kratku konvencionalnu epitafsku formulu uz ime i funkciju: *Iohannes archiepiscopus*.

Krakove slova A spaja trokutasta, mjesto ravne spojnice, što je osobina i grč. i lat. kapitale. Korpus slova C (sigma, ce) predstavlja izduženi prednji i jako otvoreni desni dio s trokutastim završecima, ako je bilo dovoljno prostora. Grč. slovo H (eta, e) i lat. H(ha) jesu istovjetne, stare kapitalne kvadratne provenijencije kao i istoznačno slovo N (ni, en), gdje poprečna spojna linija veže gornji i donji vrh, a desna linija je nešto viša od lijeve. Ostala dva grč. slova K(kapa, ka) i X (hi, iks) nemaju ekvivalente u lat. natpisu. K ima desni uglati element spojen s hastom, što grč. stara majuscula rastavlja, a krakovi su toga kuta kraći od haste. Tijelo slova X (hi) oblikuje križanje dvaju nejednakih poteza koji završavaju trokutastim omeđenjem kao i lat. oblici. Znak kraćenja, title, predstavlja horizontalna linija s jednakim završecima poput ostalih slova.

Reprodukcije lat. natpisa s analizom ornamentike poznate su kao slikovni prilozi pojedinih njihovih obrađivača. Paleografski ga je uz dobre snimke analizirao s komparativnim materijalom naš historičar i dobar poznavalac starih tipova latinskoga pisma, prof. M. Barada, ali bez slike monograma sa pokrova sarkofaga.¹⁷ Uspjele fotografije prednjeg dijela s lat. natpisom i poklopac s grčkim slovima donosi knjiga kronike i sudionika znanstvenog skupa XIII. međunarodnog kongresa starokršćanske arheologije Split-Poreč 1994., kojima se služimo.¹⁸ (Tab. II, 1,2)

Latinski natpis počinje lat. križićem iza kojeg se *in continuo* nižu riječi sadržaja. Uklesana su u ne strogom dvolinijskom sistemu, jer neka

¹⁶ N. Klaić, Nav. dj., 268.

¹⁷ M. Barada, *Nadvrtnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca*. Serta Hoffilleriana. Zagreb 1940., 401-418.

¹⁸ *Salona christiana vista dall'Urbe*. Split - Roma 1995., 58-59. Zahvaljujem prof. S. Kovačiću na poslanoj knjizi i na savjetima.

slova prelaze sad gornju, sad donju liniju prema veličini prostora. Ona predstavljaju stil malo izduženih kapitalnih slova pomiješanih s nekoliko stiliziranih uncijalnih oblika kao što su: C, E, G, R, Q, U. Ovakva se praksa miješanih tipova slova zapaža u lat. naslovima irskoanglosaskih najljepših rukopisa, među kojima je *Evangelistar iz Lindisfarne* (Gospels of Lindisfarne) iz kraja 7. ili poč. 8. st.¹⁹ U merovinškim kodeksima istoga vremena ne zapaža se ova izmjena slova, ali se naslovi ističu kapitalom posebno ukrašena tipa, a podnaslovi se ispisuju poluuncijalom (Tab. IV, 1,2). U natpisu splitskoga sarkofaga najviše upada u oči romboidno slovo O na kojem se spojni potezi na vrhovima izdužuju i križaju, a takav se oblik zapaža još samo na sućuračkom nadvratniku kod nas. Prof. Barada zaključuje da se takav oblik slova O najviše potvrđuje u Galiji. Donosimo dijelove teksta iz poznatog *Lectionarium Gallicanum* iz 7.-8. st. Pisala su ga tri pisara u stilu pisarskoga burgundskog centra, opatije *Luxeuil*. Toj školi pripadaju i svečane misne knjige galikanskoga obreda pisane poluuncijalom, a naslovi kićenom kapitalom. Svi su kodeksi obrađeni i izdani.²⁰ Prilažemo jedan naslov iz *Missale Gothicum* (Tab. III, 3) s romboidnim O koji je gotovo jednak onomu na splitskom sarkofagu, samo što ovaj iz Galije ima u sredini kružić kao i svi kodeksi skriptorija "Luxeuil". On je izarivao jak kaligrafski utjecaj na sve strane, naročito tamo, gdje se kretao i boravio njegov utemeljitelj sv. *Kolumban*, Irac, i njegovi učenici kao sv. *Gal*, osnivač opatije *St. Gallen* u Švicarskoj. Sv. *Kolumban* prenosi svoj utjecaj u sjevernu Italiju osnivanjem opatije *Bobbio*, gdje umire god. 615., a na koju se nadovezuje kaligrafska umjetnost kodeksa sjeverne Italije: *Verone* i *Lucce*. Moguće je da su misionari iz ovih centara djelovali i u našim krajevima i ostavili tragove svoje pismenosti, za koju nemamo direktnih dokaza, dok znameniti *Evangeliarium Spalatense* iz kraja 8. st. odaje zapadni franački utjecaj²¹ (Tab. IV, 3-5). Podrijetlo i miješanje tipova živi i u monogramu cara Karla Velikoga (742.-814.), koji ga stavlja mjesto vlastoručnoga potpisa vjerojatno u vrijeme svoga vladanja kao kralj i car od 768.-814. Sigurno ga je sastavio učeni anglosaksonac iz Yorcka, *Alkuin* (oko 730.-804.), najbliži Karlov suradnik na području kulturnog uzdizanja carstva. U malo slova imena Karolus, u kojem manjka slovo U, opaža se miješanje tipova slova. Osnovu monograma čini romboidno O, a iz njegovih vrhova izlaze haste slova

¹⁹ V. Novak, *Latinska paleografija*. II. izdanje, Beograd 1980., 203-204, sl. 58, 59.

²⁰ L. C. Mohlberg, *Missale Gothicum*, 7.-8. st. Fontes V. Herder, Roma 1961; *Missale Francorum*. Fontes II. Herder, Roma 1957; *Missale Gallicanum Vetus*. Fontes III. Herder, Roma 1958.

²¹ V. Novak, *Nav. dj.*, 215, 117.

gore R i dolje L, a spojnice lijevo i desno za slovo K i S. Gornji unutarnji dio slova O spaja kukasta spojnica i tvori ligaturno A, koje zajedno s uncijalnim R i romboidnim O odražava svoje irsko-franačko podrijetlo (Tab. I, 11) i rasprostranjenost sve do najstarijih splitskih i ostalih rijetkih dalmatinskih spomenika. Genetički smo, pomoću komparativnoga materijala, ukazali na podrijetlo, organizatore i njihova kulturna žarišta, a donekle i kronologiju geneze tipova kaligrafskih slova pretkarolinške epohe. Pokušat ćemo iznijeti novije kronološke podatke za identifikaciju splitskog sarkofaga, odnosno potvrditi koji od triju splitskih nadbiskupa imenom Ivan počiva u njemu.

Prof. R. Katičić proučavajući još neiskorištene grčke povijesne izvore, koje čuvaju akta Nikejskoga ekumenskoga koncila iz 787. godine, analizira grecizirane nazive dalmatinskih biskupija i latinska imena njihovih biskupa. Tu se citira: *Ioannes episcopus Salonintiae*, i da je te godine u Splitu imao sjedište: *archiepiscopus ecclesiae Salonitanae*, ali da nije bio metropolit.²² Ovdje je, tj. u aktima zapisano i potvrđeno *prvi put* i na *prvom mjestu* ime nadbiskupa splitskog Ivana, kojemu tradicija pripisuje da je iz Ravene, a historičari i arheolozi: *Bulić, Karaman*, donekle i *Barada*, da je živio krajem 8. ili početkom 9. stoljeća, što kao sigurno u novije vrijeme tvrdi i povjesničar umjetnosti *Ž. Rapanić*.²³ Na ovakav zaključak upućuje godina njegova sudjelovanja na Nikejskom koncilu god. 787., vrijeme, koje nije daleko od pada Ravene, sjedišta bizantskoga Ravenskog egzarhata god. 751. Svećenik Ivan mogao je tada izbjeći iz Ravene, a Rim ga kasnije iskoristiti kao pogodnu iiskusnu osobu za takve izmjene političkih i crkvenih okolnosti i poslati ga u Split da tamo osnuje crkvu, sredi odnose starosjedilaca i došljaka i da ih dalje vodi kao splitski nadbiskup. Nakon smrti stavljaju ga u dragocjeni mramorni sarkofag s dvojezičnim i dvopismenim epigrafskim natpisima njegova ravenskoga zavičaja, ali s tragovima govornih i kaligrafskih inovacija svoje splitske sredine.

Kristovi monogrami svih vrsta trajno žive u kulturnim epohama od antike, srednjeg vijeka, a napose ih oživljava barok. Pojavljuju se u najstarijim oblicima pisma sve do naših dana, jer ih trajno njeguje sakralna umjetnost. Izrađuju se u tehnici klesanja, graviranja, rezbarenja, crtanja na pergameni i slikanja na zidovima. Izvode se uglavnom kapitalnim slovima s karakteristikama stila svoga vremena. (Tab. I, 1-13)

---

²² R. Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Nikeji godine 787*. Filologija 11, Zagreb 1982.-1983., 75-92; 80, 92.

²³ Ž. Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*. VAHD 65-67, 1963.-1965. Split 1971., 388.

Neobičan je u sjevernoj Hrvatskoj nalaz Kristova monograma istoga sadržaja i pisma poput onoga klesanog na Ravenjaninovu sarkofagu u župnom arhivu *Špišić Bukovice* kod *Virovitice*. U dvolinijskom kvadratu od 2,5 cm ugraviran je grčki dvolinijski križ, a oko horizontalnih krakova smještene su gore grč. slova $\overline{IHC} - \overline{XC}$, a dolje NI - KA na rubu stare pozlaćene okrugle patene, plitice, promjera 15 cm, udubine za hostiju 8,5 cm, a širina ruba je 3,2 cm. Na tom rubu ugravirana su slova monograma visine 5 mm. Ona su jednopotezna, ali s lijeve strane osjenjena su prekidanim tankim linijama, kojima je mjestimice iscrtkan i sam međuprostor dvolinijskoga križa. Slova su kapitalnoga tipa, jedino slovo I u riječi NI-KA ima zaobljen početak, a K ima drugi element nejednak, nesimetričan i odijeljen od haste. Lijevi dio slova A je valovit, vrhovi nisu spojeni, a krakove dolje veže tanka polukružna crtica. Jedino ta dva slova odaju modernije zahvate u oblike starih grčkih slova. I kraćenje prvoga Kristova imena IHCOYC neuobičajeno ostavlja prva dva slova $\overline{IH}$, a donji početni N je vjerojatno ispisan mlađim ćirilskim H (en), a ne pogrešno grčkim H (eta-e). Title su tradicionalna oblika, ali suprotna rukopisnu duktusu u graviranju kukica, gdje početni potez silazi prema dolje, a drugi završava omeđenje prema gore. Po razmahanim elementima korpusa slova K i A u monogramu se naslućuje epoha baroka. (Tab. V, 1,2)

U tom su stilu građene franjevačke crkve u Virovitici, dovršena 1770. i u *Špišić Bukovici* 1753. god. Franjevci su potvrđeni u Virovitici davne 1281. god., a sva okolna sela pripadaju njihovoj dušobrižničkoj pastvi. Nakon oslobođenja Slavonije od Turaka god. 1684. obnavljaju se stare i grade nove crkve u stilu baroka. Tako franjevci grade veliku crkvu sv. *Roka*, zaštitnika protiv kuge. Crkva dobiva god. 1759. monumentalna drvena vrata, koja u osam ploha imaju umjetnički izrezbarene različite monograme, među kojima su u gornjem kružnom isječku istaknuti monogrami sv. *Roka* i sv. *Sebastijana*, također pomoćnika protiv kuge, a na posljednjoj plohi izrezbaren je monogram sv. *Franje*. (Tab. I, 12; VI, VII) Slova svih monograma izvedena su tipom latinske kapitale poput onoga u Poreču, koji bilježi ime biskupa Eufrazija, graditelja porečke bazilike (Tab. I, 10), izrađena kamenčićima za mozaike u 6. st.²⁴ Franjevci su upravljali i gradnjom crkve sv. Ivana Krstitelja u *Špišić Bukovici*, jer je njihova radionica izvela kipove svetaca za unutarnji prostor, te se može reći da je ona minijaturno zdanje virovitičke velike crkve. Naime, braća franjevci kipari, stolari i pozlatari radili su na jednoj i drugoj monumentalnoj građevini.²⁵

²⁴ *Pisana riječ u Hrvatskoj...* 160, kat. 4/10.

²⁵ P. Cvekan, *Virovitica i Franjevci*. Virovitica 1977., 10. Zahvaljujem Autoru za poslone fotografije vratiju i pojedinačne snimke monograma.

Povijest i podrijetlo patene teško je odrediti, jer nema nikakve dokumentacije. Jedino zapis kanonske vizitacije iz 1733. god. bilježi da crkva u Špišić Bukovici ima kalež i sve potrebno crkveno posuđe.²⁶ Franjevački su samostani cvali kao pastoralni i stari kulturni centri 13. st. od *Virovitice, Našica, Požege, Iloka* do *Zemuna*. Nakon oslobađanja Slavonije od Turaka prelaze bosanski franjevci u Slavoniju i donose crkveno posuđe iz Venecije,²⁷ a vjerojatno i iz domaćih zlatarskih radionica iz blizine i uz jadransku obalu. Primjer takva domaćeg rada jest jedna ploha dragocjenih vratiju s istim Kristovim monogramom lijepo i precizno izrađen intarzijom od slonove kosti u 17. st. u Mostaru za crnogorski manastir Moraču.²⁸ Grčke kratice bizantske Konstantinove aklamacije često ispisuju pisari uz križiće iznad zastavica ćirilskih rukopisa izvedenih tzv. balkanskim pleterom, tj. trakama, koji se čuvaju u fondovima zagrebačkih biblioteka i muzeja.²⁹ Od 11. st. izrađuju se relikvijarni križevi, enkolpijoni, latinskih oblika s istočnim monogramom koji su se nosili na prsima,³⁰ a od nedavna Sestre bazilijanke istočnoga obreda Amerike, Europe pa i Hrvatske nose na prsima vrlo lijepo izrađen grčki istokračni križić posebna oblika na koji je adaptirana kvadratna pločica s graviranim križićem i kraticama grč. Kristovih imena s atributom "pobjednik".³¹ (Tab. I, 9)

I napokon je zanimljiv kombinirani Kristov monogram sastavljen od dva starokršćanska grčka i latinska monograma s atributima. On je naslikan u međuprostoru paralelnih stjecišta gotskih voluta na svodu iznad Meštrovíčeva velikog Raspeća koje se izdiže iz svoga podnožja na glavnom oltaru gornjogradske crkve sv. Marka u Zagrebu. Monogram svojim spletom slova tumači značenje raspetog Krista. Osovinu sastava predstavlja latinska varijanta Konstantinova monograma: lat. križić presjeca Andrijin križ, grč. slovo X, a zajedničko im je slovo P. Poveći krakovi slova X omeđuju lijevo slovo Alfa, početak azbuke, a desno Omega, posljednje

---

²⁶ B. Cvetković, *Tragom prošlosti Špišić Bukovice*. Virovitica 1977. i 1995. *Fra Darku Kupresu*, župniku, zahvaljujem na donošenju patene na dešifriranje gravire.

²⁷ I. Lentić, *Zlatarstvo. Sveti trag*. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094.-1994., 378.

²⁸ Biblioteka: *Male monografije* 34. Turistkomerc, Zagreb 1976., 9.

²⁹ Vl. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije II*. Zagreb 1952., sl. 43; Isti, *Ćirilski rukopisi Povijesnog muzeja Hrvatske i Kopitareve zbirke*. Srpska književna zadruga. Beograd 1971., sl. 19 i 32.

³⁰ Snj. Pavičić, *Križevi iz fundusa Hrvatskoga povijesnog muzeja*. Zagreb 1994., 59, br. 8.

³¹ S radošću zahvaljujem na darovanom križiću Časnoj majci *Ireni Smičiklas*, bazilijanki iz Zagreba.

slovo azbuke, tj. Krist je Početak i Svršetak svega. Donji dio lat. križa prepliće korpus lat. slova S sa značenjem Soter, Salvator, Spasitelj, osnovni smisao Kristova otkupiteljskog poslanja. (Tab. I, 13) Naslikan je za posljednje unutarnje restauracije crkve, koju su za župnikovanja msgra *Svetozara Ritiga* izveli znameniti hrvatski umjetnici: kipar *Ivan Meštrović* i fresko-slikar *Jozo Kljaković* godine 1937.-1940.³² Svojim kipovima i fresko-slikama uzdigli su ovu povijesnu crkvu, simbol hrvatske državnosti kroz stoljeća, na dragocjeni umjetnički biser grada Zagreba.

Kao što su *monogrami* kraćenja Kristovih, svetačkih imena znamenitih ljudi, tako su *sigle*, znakovi, kratice često upotrebljivanih riječi kao što su počeci dviju latinskih riječi: *Vere dignum ... V6 istinu dostoino...*, kojima počinje misna prefacija latinskih i glagoljskih kodeksa. "Dostoino i pravavno est6" je odgovor na treći poziv u kratkom, ali svečanom dijalogu prije prefacije, predslavlja, dijela euharistijske molitve ili kanoana, toga najbitnijega sadržaja mise. Ta aklamacija je vrlo stara, bilježi je već treće stoljeće poslije Krista, a vjerojatno dosiže i do obrednih formula židovskih sinagoga. Ali, ona ipak nije imala jedino bogoslužbeni karakter, jer je odjekivala i na poganskim i kršćanskim skupinama, na kojima se odobravao povoljan izbor cara u 3. st., ili dostojan nasljednik sv. Augustina biskupa.³³ Poklik "Dostojno je i pravavno" jest oduševljeni pristanak vjernika na svećenikov poziv: *Hvali vsilaem6 Gospodev6 Bogu našemu - Gratias agamus Domino Deo nostro*.

Hvala i *zahvala* isprepliću se u biblijskim tekstovima. Ipak teološka analiza ističe, da se hvala odnosi na samu osobu Boga pa je više teocentrična, jer upućuje na Božju veličinu, moć, dobrotu, pravednost, tj. na svetost. Ona već psalmistu nadahnjuje: Velik je Gospodin i svake *hvale dostojan ...* Ps 145, 3. Sve stvoreno predstavlja nijemu stvarnost koja potiče čovjeka na hvalu Boga. Zato već Danijel 3,57-88 poziva čitav svemir na hvalu: Nebesa, sunce i mjesec, kiše i rose, ognju i žare, lede i studeni, noći i dani, svjetlo i tmino, tuče i snijezi, munje i oblaci... hvalite i uzvišujte Ga do vijeka. Hvala se javlja iz divljenja i čuđenja, ona ispovijeda i obznanjuje veličinu Božju i kao takva prelazi u pjevanje, što je dolazilo i dolazi do izražaja već u židovskom bogoslužju.³⁴ Kršćanska je hvala uglavnom ista u oba Zavjeta, ali je ona kršćanska po tome, što nam je Krist darovan i svojom učiteljskom i otkupiteljskom moći Krist postaje naša hvala.

³² A. Ivandija - D. Kečkemet, *Crkvena umjetnost Hrvatske*. Spektar, Zagreb 1971., sl. 3, col. 6.

³³ A. G. Martimort, *L'Église en prière*. Desclée et Cie, Éditeurs. Paris, Tournai, New York 1961., 386.

³⁴ X. Léon - Dufour, *Rječnik biblijske teologije*. KS, Zagreb 1969., 322.

Zahvaljivanje uočava i spoznaje Božja djela i njegovu darežljivost prema ljudima bez uzvrata. Ono je promišljeno, ali rjeđe, pa se tvrdilo "da Izraelac hvali bez zahvaljivanja." Izraelsko postupno zapažanje Božjih darova ipak je izvorno, jer poganski narodi, napose mezopotamska književnost, nije izrazila svoje hvalospjeve zahvalnosti Rim 1, 21. Ona bi trebala javno ispovijedati, objavljivati i svjedočiti divote Božjega stvaranja. Ipak je Stari zavjet (SZ) inicirao i ustalio oduševljeno blagoslivljanje razmjene Božjih darova s čovjekom, a on mu blagoslivljanjem uzvraća svoju zahvalu.

Uz nastajanje, učvršćivanje i izraze zahvalnosti kroz izraelsku povijest, koja je puna čudesnih Božjih djela i događaja, Novi zavjet (NZ) potvrđuje, prožima i preplavljuje novi, gotovo nepoznati izraz grčkog *eukharistéo*, *eukharistía* - zahvaljivanje. Kršćanski vrhunski i završni čin zahvaljivanja, euharistije, jest sakramentalna euharistija - misa, zahvaljivanje Kristovo, kojom se On predao svojoj Crkvi. Naime, kod Posljednje večere i na Križu Isus je otkrio nadahnuće i smisao čitavoga svog života i svoje smrti, kojima prinosi svoj život Ocu na posvećenje svojih Iv 17, 19. Tako njegova žrtva postaje euharistija, misa, oblikovana od apostola i učenika ostvarena i u svojoj biti sačuvana netaknutom i istinitom sve do u naša vremena. Ona je vjekovima u isti mah žrtva i dar Boga čovječanstvu Iv 3, 76 i dar čovječanstva Bogu Heb 2, 16.³⁵ Upravo misne euharistijske prefacije, kako ih nazivaju noviji liturgisti (Bruyllants, Jungmann, Moeller), čine integralni dio euharistijske molitve, kanona, mjesto da budu samo njihov istaknuti uvod, a cilj im je da što jače uprisutne vjernicima viziju tajne njegove Muke, Smrti, Uskrsnuća i Uzašašća.³⁶

Uvodni dijalog prije euharistijske prefacije spada u najstarije dijelove današnje liturgije. On je nepromjenljiv i zajednički svim tipovima istočnih i zapadnih liturgija. Odgovoru, aklamaciji, na poziv: "Hvalu dajmo Gospodinu Bogu našem" - "Dostojno je i pravedno" zapadne euharistijske prefacije potvrđuju, pojačavaju i ističu odaziv vjernika dodanim prilogom *uistinu - vere*, na koji se nastavlja stereotipna pohvala: "je dostojno i pravedno, pravo i spasonosno uvijek tebi zahvaljivati, tebi, Oče sveti, svemogućí vječni Bože", što se čini posredništvom Isusa Krista, a predstavlja zemaljski dio euharistije-mise, koju Krist spaja s nebeskom liturgijom. To je uglavnom isti završetak: "po njemu tvoje veličanstvo hvale anđeli, klanjaju se gospodstva i dršću vlasti. Nebesa i nebeske sile, blaženi serafini zajedničkim klicanjem slave. Daj molimo, s njima i naše glase primi dok govorimo poniznim hvalospjevom: Svet, svet ..." prema viziji Izaije 6, 3, koja se oslanja na Danijela 7, 10.

³⁵ E. Moeller, *Corpus praefationum*. Corpus Christianorum. Series Latina 161. Turnholti, Brepols (Belgija) 1981. Uvod XIX-XXII.

³⁶ Isti, Nav. dj. str. IX.

Između prvoga navedenog dijela: *Vječni Oče - aeternae Deus* i početka drugoga: *Per quem Majestatem tuam - Po kojem Veličanstvo ...* umetali su kratke interpolacije koje se u starini moglo improvizirati. Time je nastao procvat takvih umetnutih sadržaja crticâ i skicâ, često visokih književnih vrijednosti. One su se svojim temama: oracija, kateheza, apologija i svetačkih panegirika udaljile i često ishlapile glavnu misao euharistijske prefacije: hvalu i zahvalu za stvaranje i otkupljenje, zapravo izgubljeno-spašeno, kojima je trebalo uprisutniti taj spomen u sakupljenim vjernicima.

Tako je u tom stilu na početku kršćanstva svaki dan u liturgijskoj godini imao na misi svoju vlastitu euharistijsku prefaciju, koja je komentirala ideju mise, odnosno njena evanđelja. Svojim sadržajem i strukturom najviše su se poistovjećivale s oracijama i njihovim karakteristikama. Sloboda kreiranja ovih euholoških prefacijskih embolizama trajala je od 5.-6. stoljeća, kad ih je papa Grgur Veliki smanjio samo na 10 propisanih.³⁷ Ostale je srednjovjekovne euharistijske prefacije spasio, istražio i obradio u 5 svezaka *E. Moeller* god. 1981. prema izdanjima starih lat. sakramentara i misala. U povijesti evolucije Rimskoga misala raznih vremenskih i stilskih etapa zadržano je samo 11 propisanih reformom misala pape Pija V. (1504.-1572.). Ovaj je broj prisutan u svim hrvatskoglagoljskim misalima 14. i 15. stoljeća, a upotrebljavalo ih se sve do II. vatikanskog koncila, kad je reforma pape Pavla VI. god. 1967. povećala njihov broj na 82 euharistijske prefacije. One su brižno sastavljene od najboljih dijelova starih latinskih sakramentara ili su iz nova nastale pa su tom revizijom i kompozicijom postigle svoj pravi karakter, istinsku ulogu, raznolikost i zahtjevnost liturgijske renesanse ovoga stoljeća.³⁸

Ovi misni sadržajni elementi imaju od starine svoju umjetničku ornamentaciju ostvarenu na početnim slovima aklamacije latinskih kodeksa: V(ere) D(ignum est): V + D, koja u sastavu sigle odaje pripadnost iluminaciji inicijala svoga vremena. Njihova se umjetnička evolucija može pratiti prema tipovima latinskoga pisma: od kapitale, uncijale do gotike, koja im daje posljednje oblike. Postoji shema kapitalnih slova **V** već u 9. st. Kasnije se titla spušta na zajedničku, središnju liniju **VD**. Karolinško vrijeme uvodi uncijalni sastav sigle **VD** s lijevim gornjim otvorom slova U. Oko ove osnovne sheme razvija se bogata biljna ornamentika: vitica, zavoja, prepleta lišća i pupova kao npr. u Sakramentaru sv. Margarete zagrebačke Metropolitane MR 126, f. 16 iz druge pol. 11. st., gdje je sigla VD isprepletana volutama, a lijevo gore je životinjska glava.³⁹

³⁷ M. Righetti, *Storia liturgica I*. Ed. III. Milano 1964., 265-266.

³⁸ E. Moeller, Nav. dj., XXI.

(Tab. VIII, 6) U gotici se oblina uncijalnih slova pretvara u krug s unutar-njim križićem i dobiva gornje omeđenje Ⓣ kao na fragmentu prefacije lat. misala iz 14. st. iz Chartresa.⁴⁰

Iako se sigle za prefacije u lat. misalima gube tokom 14. i 15. stoljeća, glagoljski pisari preuzimaju upravo ove gotičke latinske sheme i uglavnom ih ne izostavljaju (nemaju ih najstariji Omišaljski II 14 i Hrvojev misal). Ova je sigla izgubila kod glag. pisara svoje osnovno značenje, i oni ih preuzimaju iz lat. kodeksa bez obzira kojom riječi počinje glagoljski prefacijski tekst: *Věčni Bože, Hrbstom6 Gospodem6 ili Pravo i spasi-telno*. Potpuni tekst opće prefacije dolazi na kraju niza od 11 prefacija i ona obično počinje velikim ukrašenim inicijalom V kao u Hrvojevu, Newyorškom i Ljubljanskom misalu, Ms 162. Svaki je pisar glag. misala oblikovao osnovnu shemu sigle s nekim varijantama. Svima je zajednički križ u krugu ili ovalu. Križić je jednostavan ili je izveden prepletom dviju traka, a može biti reduciran samo na vertikalnu pletenicu u sredini kruga s tim da je križić signiran s tri potezića na vanjskom krugu (Code slave 11, Oxfordski II, MS canon lit. 349). Originalnu je siglu izveo knez Novak god. 1368. u svom glag. misalu. U ovalu kao da horizontalu križa čine spojeni dijelovi stabljike antičko stiliziranih nasuprot postavljenih ljljlana, čije se oble latice sa strane produljuju i u sredini medaljona gore i dolje stapaju u zajedničku vertikalnu križa sa zlatnim međuprostorima. Gornji prazni dio ispunja crtež maloga romba s dijagonalama poput Andrijina križa. Sigla je u gornjem dijelu omeđena trolisnim dvodjelnim suprotno postavljenim trokutastim dodatkom čiju sredinu spaja kolutić za adaptaciju poput mala ordena, odlikovanja. (Tab. IX, 1-9)

Dok Kristovi monogrami trajno žive u sakralnoj umjetnosti u svim varijantama i na različitim materijalima, sigle su ostale prisutne samo na pergameni rukopisnih latinskih i glagoljskih misala. Ipak se od prefacijskoga znaka uncijalne ornamentike razvila slika Raspeća na prijelazu između prefacije i euharistijske molitve, kanona. Naime, od česte romaničke slike *Majestas Domini*, slavni Krist na prijestolju, u sredini križića sigle (Tab. VIII, 7), a i samoga početnog slova T (tau) kanona: *Te igitur - Tebe ubo*, koje naliči na križ,⁴¹ razvilo se slikanje Krista na križu, Raspeće, jer se i sâm sadržaj teksta približava Kristovoj žrtvi na križu. Ono je do danas prisutno u svim izdanjima misala na tom mjestu.

³⁹ D. Kniewald, *Illuminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*. Rad HAZU 279, 1944., 11-12.

⁴⁰ Y. Delaporte, *Fragments de manuscrits des Chartres*. Paléographie musicale XVII. Abbaye St. Pierre de Solesmes 1958., 509.

⁴¹ A. Ebner, *Missale Romanum im Mittelalter*. Fotomehaničko izdanje iz 1896. Graz 1957., 432-449.

SUMMARY

SOME OLD CHRISTIAN MONOGRAMS AND
GLAGOLITIC SIGLA IN CROATIA

The thesis follows the presence of Christ's Greek and Latin monograms in sacral art from the Antiquity to the Baroque and further to more recent times, as well as Glagolitic sigla on the parchments of Croatian Glagolitic missals from the fourteenth and fifteenth centuries.

The shortening of the Greek letters in Christ's name *I(HCOÛC) X(PIC-TÓC) appears as early as in the first century in Roman catacombs, and *XP (ICTÓC) is found on the shields of soldiers, on sarcophagi and in other places in the fourth century. In Constantinople (Byzantium) the victorious acclamation IHCOÛC XPICTÓC - NIKA (Jesus Christ - the Victorious) is shortened, forming a part of the Greek cross . The Latin variant of Constantin's monogram and the Latin way of reading the Greek alphabet resulted in the monogram IHS, meaning *Jesus Hominum Salvator*, which is, sometimes with an addition of a little cross (IHS), still present in the West.

The monogram of the Greek acclamation 'Iesús Khristós - Nika is engraved on the sarcophagus of the first, yet often disputed Archbishop of Split - *Ivan Ravenjanin*. Between the eighth century and the eleventh century, there existed three archbishops of Split by the same name. *Ioannes episcopus Salonintiae*, with his residence in Split, was mentioned as the first archbishop in 787, in the acts of the *First Ecumenical Council in Nikeia* (R. Katičić). The Latin inscription on the same sarcophagus was designed by mixing the capital and uncial types of Latin characters, which is characteristic of Irish-Anglo-Saxon manuscripts. The traces of the latter can be noticed on the monogram Charlemagne had as the emperor from 768-814 A.D. This is especially true of the romboïd which is also present in the titles of Gallican liturgical books from the Luxeuil Abbey in Burgundy (the eighth and ninth centuries).

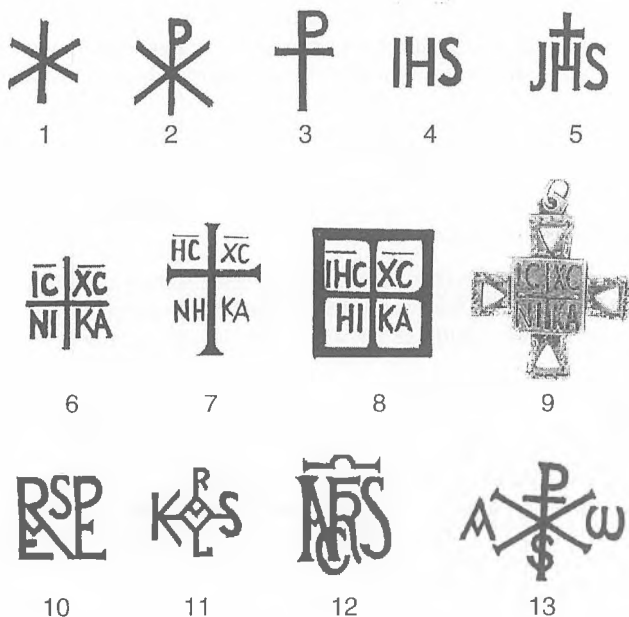
The monogram of the Greek victorious acclamation is revived by the Baroque, which can be proved by the elements of that style engraved in the gilded paten belonging to the parish archive of Špišić Bukovica near Virovitica. The same beautifully shaped monogram, designed in the USA and containing symmetrical Greek characters, is worn by Sisters Basilians of the Eastern Rite in all countries, including Croatia. A combination of the Greek and Latin elements of Christ's monogram is painted in capital letters above Meštrović's crucifix in St. Mark's Church in Zagreb, during the renovation of the church from 1937 to 1940.

Glagolitic sigla constitute the first two letters of the Latin acclamation *Vere dignum est* (*It is right to...*) preceding the mass prefaces in Glagolitic missals of the fourteenth and fifteenth centuries, being a part of the Latin ligature V+D. The sigla are present in all the three types of Latin alphabet: capital, uncial and Gothic.

Glagolitic scribes accept the latest Gothic forms, but every scribe adds his own variants. In the time of a rich uncial Romance decoration of those signs (sigla), miniaturists paint in the middle of the cross *Maiestas Domini*, which gradually becomes the painting of the Crucifixion all over the page preceding the Eucharist prayer - the canon. Both in Latin and Glagolitic alphabet, the prayer begins with the letter T (tau), which is similar to a cross: *Te igitur... Tebe ubo...*

The evolution of the painting of the Crucifixion is linked with Latin (Ebner) and Glagolitic prefatory sigla *Vere dignum...* (*It is right to...*). Nevertheless, they are also contained in contemporary missals written in national languages.

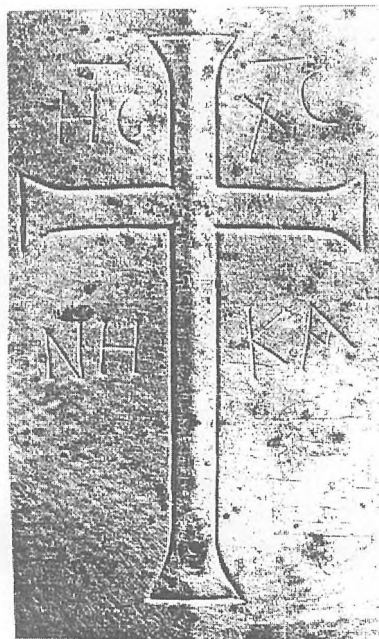
Tab. I

1. Kristov grčki monogram: I(HCOÛC) X(PICTÓC)
2. Konstantinov monogram: XP(ICTÓC)
3. Latinska varijanta Konstantinova Kristova monograma
4. Latiničko čitanje grč. monograma sa značenjem: *Jesus Hominum Salvator*
5. Bernardinov Kristov monogram iz 15. st.
6. Bizantski grč. Kristov monogram aklamacije: *Krist - Pobjednik*
7. Oblik i čitanje istog monograma na pokrovu *Ravenjaninova sarkofaga* u Splitu
8. Isti gravirani monogram na pateni arhiva Špišić Bukovice
9. Prsni križić Sestara bazilijanki s grč. monogramom
10. Latinski monogram biskupa *Eufrazija*, graditelja bazilike u Poreču
11. Monogram cara *Karla Velikoga* od 742.-814.
12. Monogram *sv. Franje* na vratima virovitičke barokne crkve
13. Latinska i grčka kombinacija Kristovih imena i funkcija: *Početak, Svršetak, Spasitelj* u crkvi sv. Marka u Zagrebu

Tab. II

1

2

1. Poklopac splitskoga sarkofaga: latinički oblik križa s grč. katicama: H(COŪ)C X(PICTÓ)C - NH-KA
2. Ornament starih oblika ljiljana s latinskim natpisom na sarkofagu

Tab. III

1

2

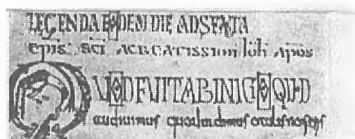
3

1. Dio natpisa sa dva romboidna X i miješanje uncijalnih oblika slova CERU sa kapitalnim oblicima
2. Dio nadvratnika s miješanjem latinskih poluuncijalnih tipova slova iz Kaštel Sućurca, 7. st.
3. *Missale Gothicum*, početak oracije kapitalnim slovima, nastavak poluuncijalom. Kapitala oblikuje romboidno O, i kao u dalmatinskim kamenim natpisima posuđuje poluuncijalno CERU

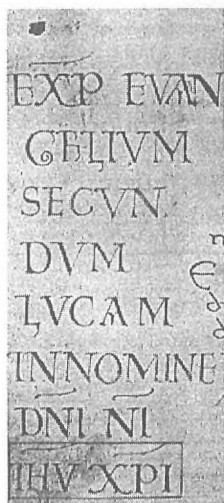
Tab. IV

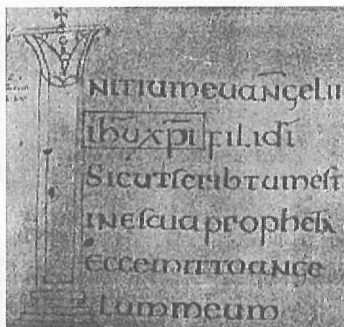
1

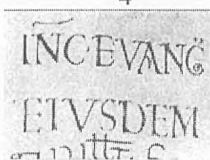
2

3

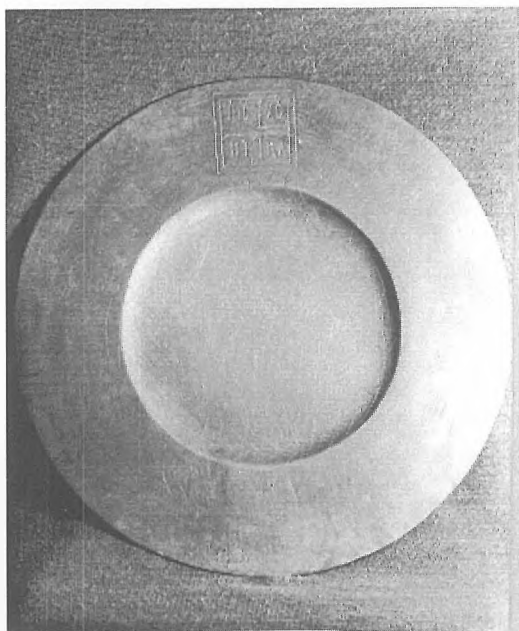
4

5

- 1-2. *Lectionarium Gallicanum* (7.-8. st.): naslovi kićena kapitala, podnaslovi poluuncijala, ostali tekst merovinško pismo
- 3-5. *Evangelium Spalatense*, svršetak 8. st.: naslovi lijepa kićena kapitala, ostali tekst je kaligrafska poluuncijala bez miješanja tipova slova. **Ipak** se uočavaju kraćenja Isusovih imena grč. slovima: IHV XPI u kapitali i ihu xpi poluuncijalom. Pismo pripada drugoj školi kao i transliteracija grčkog evanđelja Iv 1, 1-14, koje se pjevalo na Božić, latinicom. (Cf. V. Novak, Prilog I, VAHD, 1923., Paleografija, 117)

Tab. V

1

2

1. Patena s ugraviranim monogramom iz Špišić Bukovice (umanjena)
2. Uvećani monogram

Tab. VI

1

1. Osam rezbarenih monograma na drvenim vratima crkve sv. Roka u Virovitici iz god. 1759.

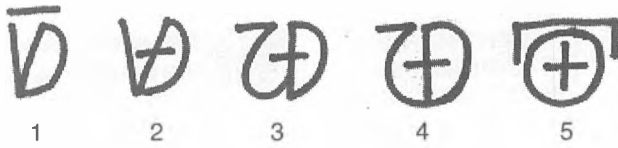
Tab. VII

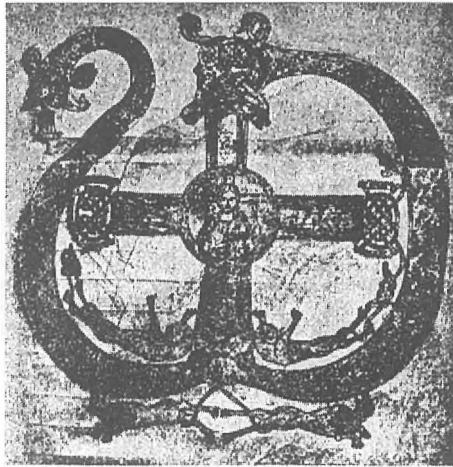
1

I. Posljednja ploha s monogramom sv. Franje asiškoga

Tab. VIII

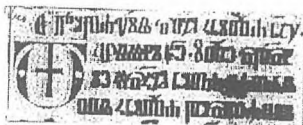
6

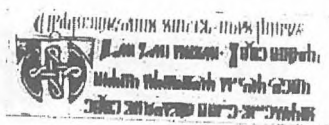
7

- 1-2. Sheme kapitalnih sigli V + D
- 3-4. Oblici uncijalnih ligatura V + D
5. Shema gotičkih sigli
6. Ukrašena uncijalna sigla iz Sakramentara sv. Margarete MR 126, f. 16, svršetak 11. st.
7. "Majestas Domini" u sredini romaničke sigle (Ebner 439, abb. 27)

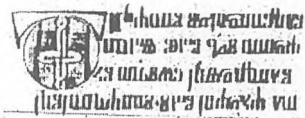
Tab. IX

1

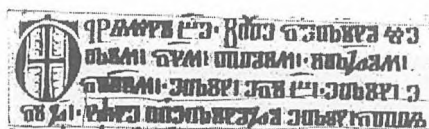
2

3

4

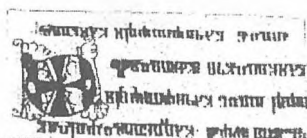
5

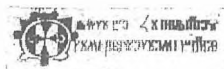
6

7

8

9

1. Prefacijska sigla u *glagoljskom misalu* Morgan Library M. 931, New York, f. 178^v

2. *Ročki misal*, f. 141, Beč, Nacionalna biblioteka Cod. slav. 4

3. Vatikanski glag. misal *Illirico* 8, f. 165

4. *Oxfordski II*, Ms Canon lit 349, f. 146^v

5. *Code slave* 73, f. 224, Pariz, Nacionalna biblioteka

6-7. *Misal kneza Novaka* iz 1368., f. 157 i 258^v, Beč, Nacionalna biblioteka, Cod. slav. 8

8. *Ljubljanski 22*, f. 125^v, Narodna in univerzitetna knjižnica

9. *I. vrbnički misal*, f. 203, Župni ured